

O JUŽNOM PORTALU SPLITSKE KATEDRALE

Tomislav Marasović

UDK 72/73 (497.13 Split) "06/07"

Izvorni znanstveni rad

Tomislav Marasović

Split, Fakultet prirodoslovno matematičkih znanosti i odgojnih područja

Južni portal splitske katedrale, koji su stariji istraživači, oslanjajući se na podatak Tome Arcidakona, datirali u 7. ili 8. stoljeće, još od dvadesetih godina ovoga stoljeća smatra se proizvodom romaničkog doba 12. i 13. stoljeća. Autor predlaže ponovno datiranje u konac 7. ili početak 8. stoljeća na osnovi proučavanja građe, konstrukcije oblika i ukrasa te komparacija s analognim radovima tog vremena. Sve dijelove portala (nadvratnik i dva dovratnika), koji su načinjeni od antičkih komada, smatra istodobnim radom rane predromanike.

U historiografiji hrvatske srednjovjekovne umjetnosti, poglavito u Dalmaciji, datiranje je bez sumnje jedna od najsloženijih zadaća. Razlog je tome što je relativno mali broj građevina, njihovih dijelova, skulptura i drugih umjetnina vremenski određen nekim pouzdanim povijesnim podatkom, pa se najveći broj zaključaka što se odnose na nastanak povijesnih zgrada, pogotovo kad je u pitanju ranosrednjovjekovno razdoblje, zasniva na analogijama dobivenim komparativnim analizama tipološki srodnih objekata arhitekture, skulpture, slikarstva, primijenjene umjetnosti ili pak nekim drugim usporedbama.

Tako se za veliki broj objekata učvrstilo mišljenje o datiranju, u mnogim slučajevima veoma prihvatljivo, dok je za određen broj zgrada ili njihovih arhitektonskih i skulpturalnih dijelova vrijeme gradnje ostalo još uvijek otvorenim pitanjem.

Među takvim bi trebalo, po mojem mišljenju, smatrati i južni portal splitske katedrale, unatoč činjenici da većina povijesničara umjetnosti novijeg doba smatra ta vrata proizvodom romaničkog razdoblja pa ih se datira u 12. ili 13. stoljeće.

Ovim prilogom želio bih predložiti i obrazložiti jedno drukčije moguće datiranje južnog portala splitske katedrale.

Jupiterov hram Dioklecijanove palače, za koji se općenito smatra da je izvorno bio u funkciji careva Mauzoleja, imao je, kao građevina osmerokutnog tlocrta, samo jedan ulaz na zapadnoj strani¹.

Južni ulaz, kojim se danas iz vanjskog osmerokutnog hodnika (Periptera) prilazi unutrašnjosti hrama, pretvorenog već u ranom srednjem vijeku u splitsku stolnu crkvu, spominje se prvi put u kronici *Historia Salonitana* Tome Arcidakona. U poglavlju, naime, o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu, splitski kroničar 13. stoljeća naveo je podatak da se taj biskup "odmah prihvati hvalevrijednog djela, i Jupiterov hram, koji je u samoj carskoj zgradi bio uzvišenijim zidovima podignut, očisti od lažnih idola, postavljajući na njemu vrata i prijevore" ("ianuas in eo serasque constituens").²

Jedan od prvih autora koji se bavio našom srednjovjekovnom umjetnošću Dalmacije, Eitelberger von Edelberg, datirao je južna vrata splitske katedrale u 7. stoljeće.³ Oslanjajući se na tada prihvaćeno datiranje prvog splitskog nadbiskupa oko sredine 7. stoljeća, i najstariji domaći istraživači smatrali su južni portal splitske katedrale radom toga doba.⁴ Kad je, pak, domaća historiografija pomakla za cijelo stoljeće, ili pak nešto više, vrijeme osnutka splitske nadbiskupije, pomaklo se na kraj 8. ili početak 9. stoljeća i datiranje tog portala.⁵

Nove poglede na taj problem unosi Monneret de Villard, koji je - smatrajući da je zapazio različite stilske osobine dijelova portala - ustvrdio da su dovratnici iz 10. stoljeća, a nadvratnik iz 12. stoljeća.⁶ L. Jelić⁷ i A. Tamaro⁸, na osnovi različitih analogija, zalažu se za datiranje u 12. stoljeće.

LJ. Karaman također je ustvrdio dvije različite faze u gradnji južnog portala splitske stolne crkve time što je smatrao nadvratnik starijim (iz 12. stoljeća), a dovratnike mladima

¹ Svi stariji pisci, počevši od Konstantina Porfirogeneta iz 10. st. (*De administrando imperio*, ed. Bonn, c. 29) nazivaju Dioklecijanov mauzolej Jupiterovim hramom. Tek u arheološkoj, odnosno povijesno-arhitektonskoj literaturi 20. st., usljed pogrešne identifikacije malog pravokutnog hrama kao "Jupiterova hrama", prestaje taj naziv za Dioklecijanov mauzolej, da bi se u najnovije doba, prvenstveno oslanjajući se na Prokulijanov opis Mauzolej opet počeo nazivati Jupiterovim hramom, a mali kulturni objekt na zapadnoj strani Janovim hramom. (Usp. T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., str. 104-119). Za izvorni izgled Jupiterova hrama - Mauzoleja, usp.: G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910.; E. Habrard - J. Zeiller, *Spalato, le Palais de Diocletien*, Paris 1912.

² *Toma Arhidakom*, *Kronika*, ed. Rismondo, Split 1977., str. 41 (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Rački, str. 33)

³ R. Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Wien 1861. (1884.), str. 258.

⁴ F. Bulić, *Hrvatski spomenici u okolici Kninskoj*, Zagreb 1888., str. 35; *Jelić-Bulić-Rutar*, *Voda po Splitu i Solinu*, Zadar 1894., str. 94.

⁵ F. Bulić-J. Bernaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, Zagreb 1913., str. 116-131.

⁶ U. Monneret de Villard, *L'architettura romanica in Dalmazia*, Milano 1910., str. 46-47.

⁷ A. Tamaro, *La Venetie julienne et la Dalmatie*, II, str. 343.

⁸ L. Jelić, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia*, Supplemento al Bull. Dalm., Split 1912., str. 107.

Južni portal splitske katedrale

(iz 13. stoljeća), potkrepljujući svoje zaključke iscrpnom komparativnom analizom.⁹ Autori poslije Karamana uglavnom su se složili s takvim zaključcima.¹⁰

⁹ *Lj. Karaman*: O datiranju dvaju sredovječnih reljefa na stolnoj crkvi i zvoniku sv. Duje u Splitu, Bulićev zbornik, Zagreb - Split 1925., str. 442-446.

¹⁰ Među njima i Petricioli (*I. Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960., str. 66-67) smatra da je okvir južnih vrata nastao pod utjecajem tekstila i minijatura, te premda

Kao kod mnogih drugih građevina i njihovih dijelova u srednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije, tako i u ovom slučaju proučavanja južnog portala splitske katedrale ne čini se suvišnim da se nastavi, odnosno revidira dosadašnje istraživanje, i to na temelju: razmatranja povijesnog vrela i analize samog portala.

Osvrt na povijesno vrelo čini se potrebnim, unatoč činjenici da ga ni raniji istraživači nisu preskakali, prvenstveno zato što je u našoj novijoj povijesnoj znanosti izneseno dosta prijepornih mišljenja o Tomi Arhidakonu i njegovom djelu *Historia Salonitana*.

Iz Tomina podatka da je "vrata s prijevorum" u Jupiterovu hramu Dioklecijanove palače postavio Ivan Ravenjanin, proizišao je prvi, čini se, neosporan zaključak da se radi baš o južnom portalu splitske katedrale. Iako se nigdje izričito ne spominju južna vrata, kod autora koji su razmatrali taj podatak nije sporno da se radi baš o malom bočnom ulazu na južnoj strani vanjskog hodnika splitske katedrale.

Zapadna, naime, vrata glavni su i jedini izvorni ulaz u antički hram-mauzolej, koji nikada nije bio zatvoren, pa se i samo spominjanje "postavljanja" nekih vrata mora odnositi na ova druga, južna vrata splitske katedrale.

Drugi podatak koji se odnosi na nadbiskupa Ivana Ravenjanina čini se znatno više spornim, pa ga je i ovdje potrebno razmotriti. Problem je, naime, u vjerodostojnosti Tome Arhidakona kao izvora za povijesnu egzistenciju i djelovanje nadbiskupa Ivana Ravenjanina, a s time u vezi i vremena preobražaja Dioklecijanova mauzoleja u splitsku stolnu crkvu.

Pisanje Tome Arhidakona o Ivanu Ravenjaninu i uopće povijesno tumačenje tog prvog splitskog nadbiskupa spada među najkontroverznija poglavlja hrvatske historiografije. Pokušavajući u najkraćim crtama i na pojednostavljeni način prikazati ta prijeporna pitanja, moglo bi se kazati da se autori koji su se do sada bavili tim problemom podvojili na one koji prihvaćaju Tomino svjedočanstvo o pravom nadbiskupu, vezujući uz to i sarkofag jednog nadbiskupa Ivana, što se danas nalazi u splitskoj krstionici, i na one druge koji se sasvim kritički odnose i prema tome dijelu Tomine kronike, a nisu spremni taj sarkofag vezati uz ličnost Ivana Ravenjanina.

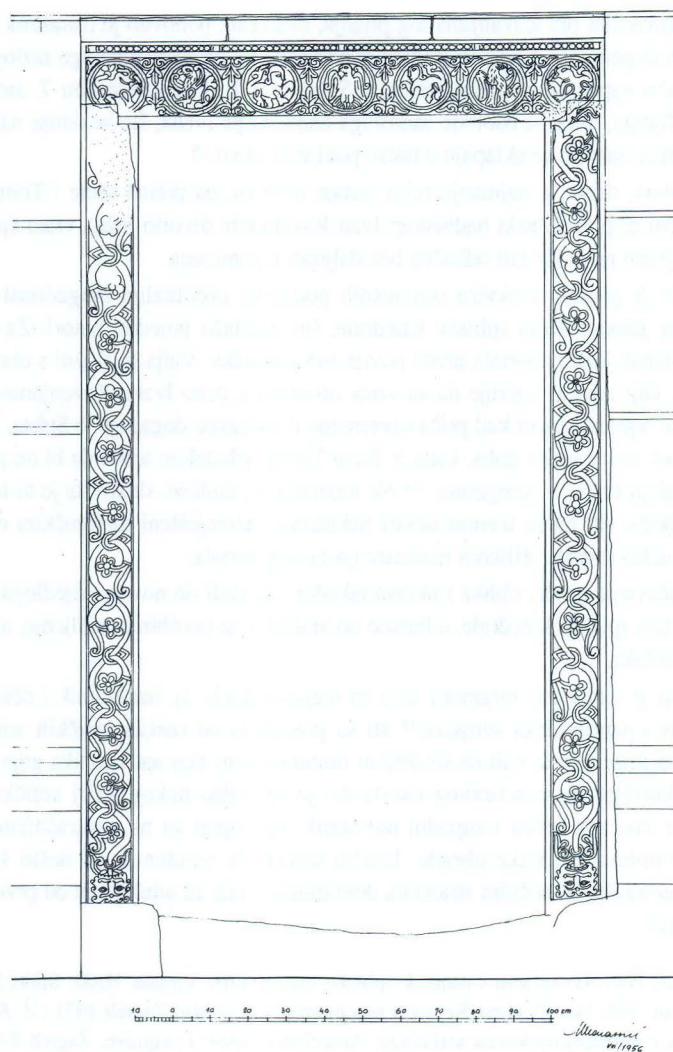
Među autorima prve skupine treba opet razlikovati one koji preobražaj Dioklecijanova Mauzoleja u splitsku katedralu stavljaju od sredine 7. pa do početka 8. stoljeća,¹¹ te na druge koji su više skloni prihvatiti "stoljeće tame" i početak splitske biskupije pomiču u kraj 8. ili čak početak 9. stoljeća.¹²

spominje nastojanje vezivanja motiva nadvratnika i dovratnika, prihvaća Karamanovo datiranje prvoga u 12. st., a drugih u početak 13. st.

Posljednji koji je dosad pisao o tom problemu je K. Prijatelj, koji u svojoj cjelovitoj studiji o splitskoj katedrali (*K. Prijatelj - N. Gattin, Splitska katedrala, Zagreb-Split 1991.*, str. 17) ukratko opisao i njezin južni portal te ga na osnovi već prihvaćenog mišljenja datirao u ranu romaniku 12. ili 13. st.

¹¹ S. Sakač, O krštenju i ugovoru Hrvata sa Sv. Stolicom u VII vijeku, *Život, Zagreb 1936.*, XVII, br. 3, str. 103-106; L. Katić - M. Barada, *Nadvratnik 7 st. iz Kaštel Sućurca, Hoffillerov zbornik, Zagreb 1940.*, str. 417.

¹² F. Bulić - J. Bernaldi, o.c., prilog B, C, D, E; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih*

Crtež južnog portala splitske katedrale

vladara, Zagreb 1925., str. 292; V. Novak, Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, Vjesnik za hist. i arh. dalm., Split 1923., str. 38; Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji, Starinar, III. ser, knjiga III, Beograd 1924.-1925.; isti, O spomenicima 7. i 8. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, Viestnik Hrv. Arh. Društva, N.S. XXII-XXIII, Zagreb 1941.-2., str. 74; G. Novak, Povijest Splita, knj. I, 44-46.

Nasuprot tome javila se pretpostavka prema kojoj bi valjalo pomaknuti prema kasnijem dobu osnivanje splitske crkve, te se pri tome dovodi u pitanje djelovanje Ivana Ravenjanina i poistovjećivanje sarkofaga u splitskoj krstionici uz tu osobu.¹³

U najnovijim proučavanjima tog pitanja, međutim, ponovno je osnažena vjerodostojnost Tominih podataka o prvom splitskom nadbiskupu, kojeg se s mnogo razloga ponovno vraća u doba neposredno poslije rušenja Salone, tj. u drugu polovinu 7. stoljeća.¹⁴ Po mojem mišljenju, ukrasne osobine sarkofaga nadbiskupa Ivana, što se danas nalazi u splitskoj krstionici, sasvim se uklapaju u takav povijesni okvir.¹⁵

Problem, dakle, u najmanju ruku, ostaje otvoren, pa prema tome i Tomin podatak, prema kojem bi prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin otvorio južna vrata splitske katedrale, povijesno ne može biti odbačen bez daljnjih argumenata.

Treće je pitanje u okviru povijesnih podataka eventualna mogućnost naknadnih preinaka na južnom ulazu splitske katedrale, što predlažu pojedini autori. Za neki drugi, kasniji postanak južnog portala nema povijesnih podataka. Valja se složiti s obrazloženjem Karamana, koji također vjeruje da su vrata otvorena u doba Ivana Ravenjanina, navodeći da je Toma "vjerodostojan kad priča suvremene ili nedavne događaje iz Splita. Da su vrata probijena tek u romansko doba, kada je živio Toma Arhiđakon teško da bi on pripisao njihovu izgradnju Ivanu Ravenjaninu".¹⁶ Ne možemo se, doduše, složiti da je to bilo tek krajem 8. stoljeća, niti da su izvorni okviri naknadno nadomješteni romaničkim ulomcima,¹⁷ ali o tome nešto kasnije prilikom razmatranja samog portala.

Proučavanje građe, oblika i ukrasa također nas vodi do novog prijedloga o datiranju južnog portala splitske katedrale, odnosno do vraćanja na prvobitno mišljenje, ali na osnovi novih zaključaka.

Portal je izrađen iz mramora. Sva tri njegova dijela, tj. nadvratnik i oba dovratnika pokazuju ista petrografska svojstva,¹⁸ ali su prerađena od ranijih antičkih arhitektonskih dijelova. Najjasnije se to vidi na stražnjem (unutrašnjem) licu nadvratnika gdje se razabiru ostaci plitkoreljefnog kasetiranog nacрта što je pripadao nekoj većoj antičkoj ploči. Iz antičkog je komada rađen i zapadni navratnik, na kojem su na unutrašnjem licu ostali tragovi prvobitne klesarske obrade. Istočni dovratnik izrađen je od nešto šire kamene ploče. Na unutrašnjim bočnim stranama dovratnikâ ostala su udubljenja od prvobitnog zatvaranja ulaza.

¹³ N. Klaić, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *Vjesnik HAD*, Split, 56-67/1963.-1965., str. 209; *Ista*, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.; Ž. Rapanić, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, Zagreb 8-9/1982.; *Isti*, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1989.

¹⁴ R. Katičić, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae*, *Starohrvatska prosvjeta*, III sr, sv. 17, Split 1987., str. 17.

¹⁵ T. Marasović, *Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji*, *Radovi Instituta pov. umj.* Zagreb 12-13/1988.-1989., str. 29.

¹⁶ Lj. Karaman, o datiranju... o.c.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Mišljenje prof. dr. S. Šestanovića iz Fakulteta građevinskih znanosti sveučilišta u Splitu.

Iznad nadvratnika je kamena ploča iz bijelog vapnenca koja služi kao nadstrešnica. Oblik i dimenzije portala najbolje pokazuje arhitektonski snimak, koji je izradila Mirjana Marasović. Po svojem obliku, južni portal splitske katedrale pripada određenom tipu, svojstvenom starokršćanskom i ranosrednjovjekovnom dobu. Osim jednostavnog pravokutnog okvira, to naročito dolazi do izražaja u nadvratniku koji je zasječen na oba kraja da bi se bolje pričvrstio s dovratnicima. Premda je Karaman i sam ustvrdio da “u opreci s romanskim slogom vajarija dovratnika i nadvratnika je sama konstruktivna forma vrata: mjesto običajne forme romanskih vrata sa timpanom ili svodolukom vidimo vrata, koja nas svojom strukturom (horizontalan, profilovan nadvratnik nadhićen stršećom kornižom) sjećaju na oblik starokršćanskih portala osobito na istoku (Sirija)”.¹⁹ On nije začudo zapazio i tu izrazitu osobinu konstrukcije svih portala prije romanike, što dolazi do izražaja u zasijecanju dovratnika, već to, isto kao i jednostavnu strehu, također svojstvenu ranosrednjovjekovnim konstrukcijama, pokušava objasniti naknadnim pregradnjama: “Tako na primjer dovratnici zahvaćaju i krnje nadvratnik: očiti znak, da nijesu prvotno izrađeni za naša vrata. A pogotovo neizrađenu kamenu ploču nad nadvratnikom ne možemo sebi drugačije protumačiti već nastojanjem, da se kod kasnije pregradnje ili popravka vrata, na brzu ruku izvedenih, ušćuva izvoran kasnoantikni profil i visina vrata”.²⁰ Da bi uskladio teško objašnjivi nesklad između predromaničkog oblika portala i ukrasa, koji bi po njemu trebao biti romanički, Karaman otvara mogućnost “da se je romanski graditelj južnih vrata kao kod izbora njihove vanjske forme uplvisati od donekle srodnih susjednih krasnih portala Dioklecijanove Palače vodoravnih arhitrava i nad njima stršeće korniže”.²¹

Pročelje nadvratnika nije ravna ploha već blago konkavno zaobljena, a profil pokazuje nešto istaknutiji gornji rub. Takvu se obradu može usporediti s predromaničkim vijencima u različitim razdobljima ranoga srednjeg vijeka.

Oblik i konstrukcija južnog portala splitske katedrale izrazito su dakle ranosrednjovjekovni. Analogne primjere nalazimo u starokršćanskoj i predromaničkoj arhitekturi prije 12. stoljeća.²²

Ukras portal čine dva osnovna motiva: na dovratnicima je valovita lozica s listovima i cvjetićima, dok je na nadvratniku niz kružnica sa zvijerima i pticama. Valja, međutim, odmah naglasiti da se zbog već spomenute zasječenosti nadvratnika, dio ukrasnog motiva nadvratnika prenosi i na dovratnike, što se veoma jasno primjećuje na istočnom dovratniku (s obzirom na okolnost da je zapadni dovratnik oštećen pri spoju s nadvratnikom, ali se kontinuitet ukrasnog motiva i tamo naslućuje). Time otpadaju bilo kakvi zaključci o dvjema fazama ili pregradnjama južnog portala splitske katedrale, bez obzira na redoslijed izgradnje: najprije dovratnika, pa onda nadvratnika, kako hoće Monneret de Villard, ili pak u obrnutom redoslijedu, najprije nadvratnika pa zatim dovratnika, kako je zaključio Karaman i

¹⁹ *Lj. Karaman, O datiranju... o.c.*

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² *T. Marasović, Prilog kronologiji... o.c. str. 28.*

prihvatili kasniji autori. Ako k tome uzmemo u obzir i već spomenutu okolnost da su dovratnici i nadvratnik iste građe, ostat će kao zaključak da su sva tri dijela portala izrađena istodobno i da nije na njemu bilo kasnijih pregradnji. Jedina pregradnja jest samo probijanje južnog ulaza, kad su uklonjeni kvadri u četiri donja reda izvornog zida Jupiterova hrama, uključujući i istaknuti osnovni red koji je djelomično zadržan pri samom dnu da bi poslužio kao prag probijenom ulazu. Takva adaptacija mogla je, dakako, uslijediti u svakom srednjovjekovnom razdoblju, ali je ipak više svojstvena ranom nego visokom srednjem vijeku, to više što podnožje na lijevoj i desnoj strani ulaza nije otklesano na isti način.

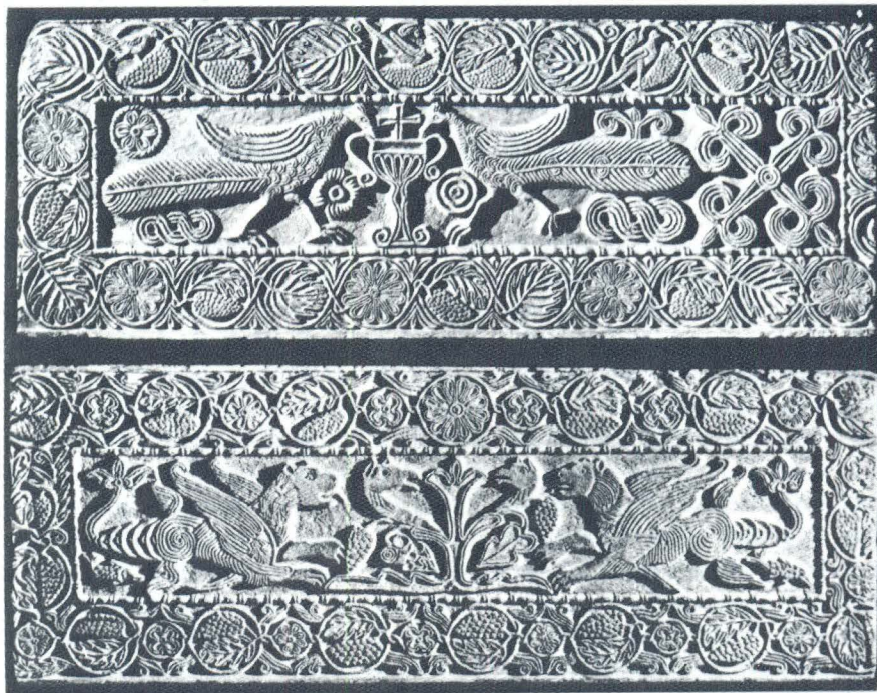
Split, katedrala, detalj nadvratnika južnih vrata

Ukras nadvratnika sastoji se od sedam kružnica unutar kojih su likovi ptica i fantastičnih zvijeri. U slaganju tih likova zapaža se određena simetrija: u sredini je frontalno postavljen orao, a u krugovima do njega po jedna sfinga prikazana u profilu s glavom okrenutom prema sredini. U daljnje dvije kružnice su opet ptice (desno orao, a lijevo grifon), također u profilu, ali okrenute prema vanjskim stranama, dok su u krajnjim kružnicama lavice u profilu, opet okrenute prema sredini cijele kompozicije. Prazni prostor među kružnicama ispunjavaju stilizirani listovi, dok je na samom vrhu niz sitnih kružnica ("bisernih" zrna).

Svi navedeni motivi svojstveni su srednjovjekovnoj skulpturi i javljaju se u različitim fazama njezina razvitka od ranog do visokog srednjeg vijeka. Kroz skulptorsku obradu tih motiva i uz pomoć komparacija s datiranim reljefima možemo se ipak približiti rješenju problema datiranja ovog nadvratnika. Autori, koji su se od Monneret de Villarda na dalje time bavili, smatraju da su ti reljefi nastali u 12. stoljeću. Smatram da bi datiranje trebalo pomaknuti naprijed za četiri do pet stoljeća iz sljedećih razloga.

Kružnice sa zvijerima pokazuju modelaciju koja prethodi pleternoj fazi predromaničke skulpture. Dvopruti krugovi još se nisu pretvorili u troprutaste krugopletenice

(Kreisgeflecht), koje su inače svojstvene karolinškom razdoblju, već su to odvojeni elementi, ali već sasvim plošno modelirani. To se isto odnosi i na životinjske likove, koji su veoma plošni i stilizirani, a listovi među kružnicama, što ispunjavaju svaki prazni prostor, odražavaju se reminiscencijama tekstilne ornamentike, ali i u razvitku ranosrednjovjekovne kamene plastike moguće je potražiti usporedbe za taj motiv, npr. na poznatom reljefu groba opatice Teodate u crkvi S. Maria della Pusterola u Paviji, koji pripada langobarskoj predromanici (datiran u prvoj polovini 8. stoljeća).²³

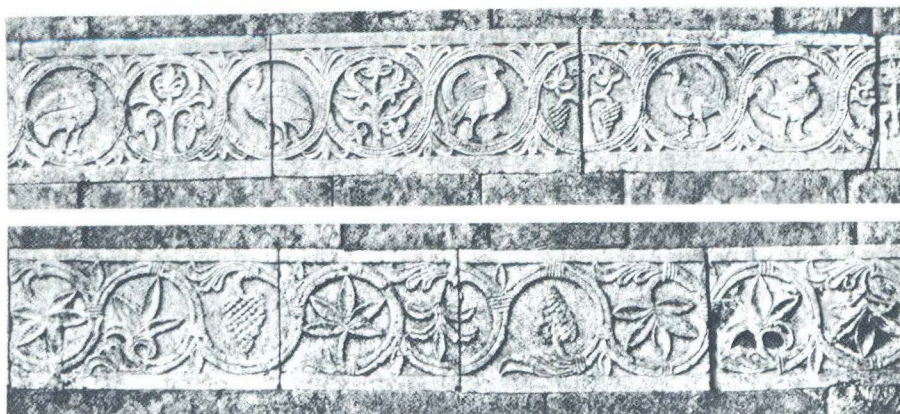

Reljefi sarkofaga opatice Teodate, 720. g., Pavia, Museo civico Malaspina

Najbliže analogije za osnovni motiv splitskog nadvratnika nalazimo, međutim, u vizigotskoj umjetnosti Iberskog poluotoka, i to na reljefima u crkvama S. Maria de Lara u Quintanilla de las Vignas blizu Burgosa i S. Pedro de la Nave u El Campillo blizu Zamore, koje su datirani između 680. i 711.²⁴ Na reljefima prve spomenute crkve imamo primjer plošno obrađenih kružnica s pticama i drugim motivima koja su već međusobno isprepletene, te sa stiliziranim lilićima, koji ispunjavaju prazan prostor među kružnicama. Na istom je zidu jedan drugi plitki reljef s lozicom koja se već toliko zavila da skoro sama pravi kružnice. Taj nam reljef može poslužiti i za usporedbu s ukrasom dovratnika na splitskom portalu jer

²³ J. Hubert - J. Porcher - W. F. Volbach, *Europa delle invasioni barbariche*, Milano 1980., str. 101.

²⁴ A. Corboz, *Haut Moyen Age*, Fribourg 1970., str. 13, 185; P. de Palol - M. Hirmer, *Španija, umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike*, Beograd 1976., str. 16.

Reljefi iz vizigotske crkve S. Maria de Lara, Quintanilla de Las Vinas (Burgos), (680-711)

dokazuje koezistenciju obaju motiva na istoj građevini. Isti motiv vijugave lozice pokazuju i reljefi na drugom španjolskom primjeru u S. Pedro de la Nave gdje je sama lozica već oblikovala skoro zatvorene kružnice u kojima su stilizirane ptice i drugi motivi. Ono što reljefe te vizigotske crkve najviše približuje nadvratniku južnog portala splitske katedrale jest likovna obrada Abrahama na jednom od kapitela, koja se sasvim približuje glavama sfinga unutar krugova na splitskom portalu. Usporedba će pokazati gotovo istovjetno modeliranu glavu u profilu s osebnim nosom što se nastavlja u čelu, sa stiliziranom kosom što završava uvojkom i s velikim bademastim okom. Ako bismo između španjolskih primjera i splitskog nadvratnika tražili razlike u skulptorskoj obradi, onda bismo prvenstveno morali ustanoviti da su vizigotski primjeri barem za korak bliži pleternoj fazi predromaničke skulpture po sve većoj geometrizaciji biljnih motiva i jednom većem stupnju stilizacije, barem što se tiče pojedinih životinjskih likova, dok se u nekim drugim motivima, npr. listovima među krugovima, pa i na splitskom primjeru zapaža jasan prijelaz iz kasnoantičkih motiva, još uvijek realistične podloge, na predromaničke stilizirane motive. Isti motiv kružnica s pticama i zvijerima može se, dakako, slijediti i u kasnijem razvitku ranosrednjovjekovne skulpture u okviru predromanike i rane romanike. U okviru same hrvatske ranosrednjovjekovne reljefne plastike mogu se navesti primjeri istog motiva iz 11. stoljeća koji su sad već sasvim u duhu pleterne skulpture postkarolinškog doba, koje donosi Petricioli u svojoj obradi pojave romaničke skulpture u Dalmaciji.²⁵ To su ulomci dovratnika (?) iz crkve sv. Lovre u Zadru iz 11. stoljeća, kojem je za analogiju sa splitskim portalom, osim motiva pleternih kružnica s pticama u sredini, zanimljiv i niz bisera, a isti se motiv javlja na jednom od dvaju pluteja iz Sv. Nedjelice u Zadru, također iz 11. stoljeća²⁶ te na stopi škropionice iz samostana sv. Marije u Zadru s nešto elegantnije modeliranim pticama i grifonima unutar kružnica, koju Petricioli datira početkom 12. stoljeća.²⁷ Navedenim primjerima iz Dalmacije dodao bih i bjelokosni rog (olifant) iz British Museuma u Londonu, koji je po ukrasnim motivima još sličniji nadvrat-

²⁵ I. Petricioli, o.c., str. 18 i dalje.

²⁶ Ibid.

²⁷ I. Petricioli, o.c., 66.

niku splitskog portala, naročito njegov gornji dio koji sadrži međusobno vezane krugove s životinjskim likovima (grifon, lav, paun, orao), te s palminim listovima u praznim prostorima među krugovima.²⁸ Rubovi, sačinjeni od motiva bisernih nizova, dodatni su element za analogiju sa splitskim nadvratnikom. Londonski olifant, međutim, sadrži i izrazita pleterna ukrasna polja, a po modelaciji približuje se ranoj romanici 11. stoljeća. Biserni niz pri vrhu nadvratnika u Splitu ukrasni je motiv koji se nalazi u širokom vremenskom rasponu od ranije predromanike do protoromanike. Posebnost tog motiva u slučaju splitskog nadvratnika proizlazi iz okolnosti da u tom nizu nedostaje pet "bisera" u veoma pravilnim razmacima: jedan po sredini, po jedan na samim krajevima i po jedan između sredine i krajeva. Pravilnost u rasporedu praznih polja dokazuje da "biseri" nisu slučajno već namjerno otklesani. Možda je i to jedan od vidova ukrašavanja, ali ne treba isključiti mogućnost da su prazna polja bila ispunjena nekim drugim materijalom, čime je bio pojačan ukrasni učinak.

Lijevo: detalj nadvratnika južnog portala splitske katedrale; desno: Abrahamova žrtva, detalj kapitela crkve S. Pedro della Nave, 680-711., El Campillo kraj Zamore

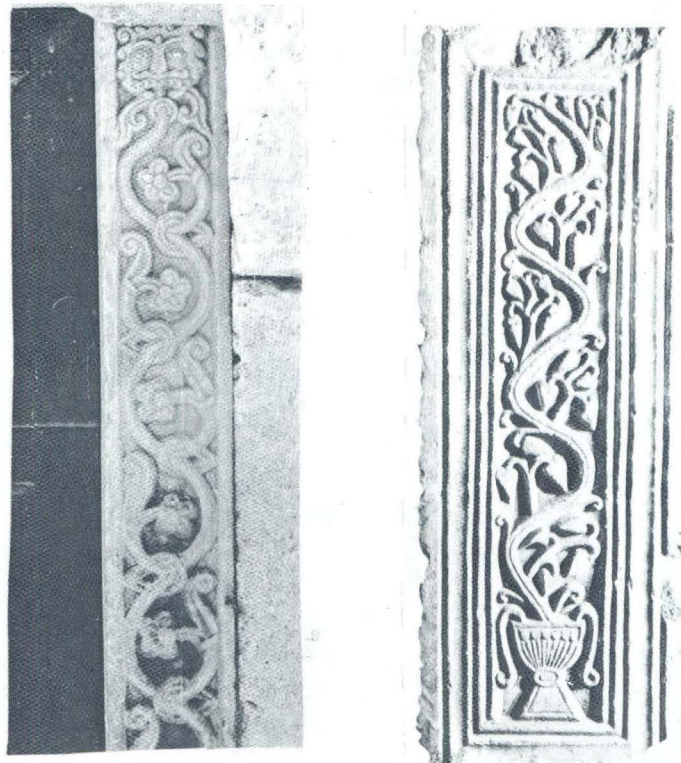
Cjelini ukrasnih motiva splitskog nadvratnika svakako je najbliža škropionica u istoj stolnoj crkvi, koju je već Eitelberger objelodanio,²⁹ a i kasniji autori povezali s nadvratnikom.³⁰ Radi se zaista o istoj ukrasnoj zamisli s dvoprutim (odvojenim) kružnicama, s listovima u praznom prostoru, s veoma slično obrađenim stiliziranim životinjskim likovima (lavica, grifon, ptica, pijetao, harpija). Sličnost pojačava gornji i donji biserni niz. Ipak se zapažaju i razlike između nadvratnika i škropionice. Osim što na škropionici nema sfiga, toliko karakterističnih za predkarolinške reljefe, obrada drugih motiva nešto je plastičnija.

²⁸ P. Belli d'Elia, *Alle sorgenti del Romanico*, Puglia IX secolo, Bari 1975., str. 127.

²⁹ Eitelberger, o.c.

³⁰ I. Petricoli, o.c., 66.

Petricioli je točno uočio nedostatke rubova na bedrima četveronožaca,³¹ a i drugi elementi (npr. listovi među kružnicama) izgubili su svježinu predromaničkog načina stilizacije. Stoga ne bi trebalo isključiti mogućnost da se majstor škropionice nadahnua motivom dovratnika kao uzorom, ali u nekom kasnijem dobu. Za datiranje škropionice, osim samog oblika četverolisne zdjele izrazito šiljastih listova, dodatni bi element mogao biti oblik

Lijevo: zapadni dovratnik južnog portala splitske katedrale; desno: pilastar oltarne pregrade iz crkve Saint-Pere-aux-Nonains, 750-760 g., Metz

kapitela koji podržava zdjelu. Kapitel čine četiri zašiljena glatka lista koje je unutar širokog raspona srednjeg vijeka teško poblizje datirati. Jedino bi se torus pod listovima, obrađen poput užeta, mogao usporediti s karolinškom primjerima iz početka 9. stoljeća.

Savijena lozica koja ispunja dovratnike južnog portala splitske katedrale veoma je česti motiv reljefne skulpture, od antike do visokog srednjeg vijeka pa i kasnijih razdoblja. Po utvrđenim zakonitostima kiparske obrade, svojstvenim određenim razdobljima u tom širokom vremenskom rasponu, može se ipak doći do poblizjeg datiranja. U antici, uključujući i njezinu kasnu fazu, lozica u plastičnoj kiparskoj obradi pokazuje svoj stvarni organski oblik, a zatim se u prijelazu k ranom srednjem vijeku taj motiv postupno stilizira i plošnije oblikuje, da bi u karolinškom razdoblju prešao u sasvim plošni, pleterni

³¹ Ibid.

geometrizam. S pojavom romanike opet se postupno vraćaju realni oblici i daljnim razvitkom u visokom srednjem vijeku ponovno se postiže puni plasticitet.

Ako navedene zakonitosti razvitka tog motiva primijenimo na naš slučaj dovratnika južnog portala splitske katedrale odmah ćemo isključiti karolinško razdoblje sasvim plošne, geometrijske, "pleterne" obrade, pa će nam preostati da svrstamo taj portal ili u predkarolinško doba prije druge polovine 9. stoljeća ili u romaničko doba 12. ili čak 13. stoljeća. Stariji autori, koji su se bavili ovim problemom, povodeći se za Tominim podatkom, odlučili su se - rekli smo već - za predkarolinško doba, dok su autori od Karamana nadalje na osnovi stilskih analiza skloni vidjeti i u dovratnicima romaničku loz-

Lijevo: Maskeron na istočnom dovratniku južnog portala splitske katedrale; desno: glava zmaja na reljefu iz Antwerpen (merovinško razdoblje?)

icu. Ovdje bih želio upozoriti na neke analogije, prema kojima bi se, neovisno o povijesnom vezivanju portala uz djelovanje Ivana Ravenjanina, moglo i dovratnike datirati u isto predkarolinško razdoblje u kojem sam predložio analogije za nadvratnik.

Lozica na splitskom nadvratniku, po mojem mišljenju, pokazuje onu fazu u razvitku tog motiva u kojoj kasnoantički realistički izraz i plastično oblikovanje postupno ustupaju mjesto stilizaciji i plošnoj obradi, prije nego što će pleterni ukras sasvim zavladati predromaničkim kiparstvom. Kao i u slučaju nadvratnika, opet je moguće upozoriti na slični način obrade istog motiva na jednom primjeru iz ranije predromaničke faze. U crkvi Saint-Pierre-aux-Nonnains u Metz u 7. stoljeća sačuvani su dijelovi oltarne pregrade, koji se s mnogo razloga datiraju u samu sredinu 8. stoljeća.³² Među njima je i pilastar s motivom lozice života što izlazi iz euharistijskog kaleža na sličan način kao što lozica na splitskim dovratnici-

³² C. Heitz, *La France Pre-Romane*, Paris 1987., str. 112.

ma izlazi iz maskerona. Lozica na pilastaru u Metz, svojom dvoprutastom stabljikom, isto kao i scolikim i kukastim listovima što gusto izlaze iz stabljike, čini se ipak nešto bliža pleternom shvaćanju ukrasa, nego što je jednopruta stabljika u Splitu koja je plastičnije oblikovana. Iz već spomenutog vizigotskog razdoblja (7. stoljeća) potječe portal s motivom dvostruko ispletene biljke, kojoj je jednopruta stabljika nešto plastičnije oblikovana, veoma slično onoj na splitskim dovratnicima. Svi ostali elementi iz splitskog portala, međutim, pripadaju ukrasnom izboru koji se približuje pleternoj fazi predromaničke skulpture, a obrađeni su sasvim plošno. Tu spadaju maskeroni na samom dnu dovratnika, oblikovani na način predromaničkih stiliziranih glava sa znakovitim bademastim očima. Uzor za taj motiv nije trebalo daleko tražiti, jer su se glave maskerona nalazile, među ostalim, i na stropu periptera samog Jupiterova hrama Dioklecijanove palače, oblikovane nazupčanim rubom na način koji je veoma blizak kukama što obrubljuju maskeron na splitskom portalu.³³ Kao predromaničku usporedbu može se navesti glava zmaja na reljefu iz Anverse, kojem se pripisuju merovinške osobine.³⁴ Do maskerona su stilizirani cvjetovi, istovjetno oblikovani kao i na nadvratniku, što je još jedan dokaz o srodnosti ukrasa na cijelom portalu. Nadalje, predromaničkom izboru pripadaju i dvopruti uvojni lista loze, isto kao i četverolisni cvjetići što izlaze iz lista. Konačno, scoliki prsteni na izdvajanju lista od stabljike oblikovani su na način dvoprutog pletera, ali još uvijek nisu dostigli stupanj potpune geometrijske stilizacije, kako to pokazuju brojni primjeri istog motiva na reljefima 9.-11. stoljeća.

Valja upozoriti i na još jednu znakovitu osobinu u izvedbi dovratnika. Dok je na istočnom dovratniku uravnoteženo oblikovana lozica s dvadeset uvojaka i listova, dođe se na zapadnom dovratniku zapaža da su uvojni zbijeni u donjem dijelu zato da bi se stvorilo mjesto za još jedan, trinaesti uvojak. Zbog toga je i zapadni maskeron zbijeniji od istočnog, isto kao i listovi što iz njega izbijaju, a i peterolisni cvjetići u donjim uvojcima loze znatno su manji i zbijeniji od odgovarajućih cvjetića na istočnom dovratniku. Upozoravam na tu okolnost jer i ona ukazuje na veću mogućnost da je do takve nepravilnosti moglo doći u prvim stoljećima ranoga srednjeg vijeka, nego li u visokom srednjem vijeku, u doba romanike. To isto tako ukazuje i na mogućnost da su dovratnike radila dva majstora, pa bi se - ako dopustimo pretpostavku da je neki treći majstor klesao nadvratnik - možda mogao naslutiti na južnom portalu splitske katedrale rad triju različitih klesarskih ruku.

Sažimajući novi prijedlog za datiranje južnog portala splitske katedrale može se zaključiti:

1. Valja konačno odbaciti pretpostavku prema kojoj bi splitski portal bio načinjen od romaničkih fragmenata u različitim fazama, tj. nadvratnik u 12. a dovratnici u 13. stoljeću, jer je to jedinstveni kiparski rad, izvoden od upotrebljenih antičkih komada, s ukrasom koji se iz nadvratnika prenosi u slijedu na dovratnike, te s pojedinim ukrasnim elementima zajedničkim za sve dijelove portala. Dva, na prvi pogled različita motiva (krugovi s likovima životinja na nadvratniku te zavijena lozica na dovratnicima) susrećemo zajedno i na nekim drugim predromaničkim reljefima, koje smo naveli kao usporedbenu građu.

³³ J. Marasović - T. Marasović, Dioklecijanova palača, Zagreb 1968., tb. 43.

³⁴ L'arte in Italia dal secolo V al secolo XI, Roma 1968., str. 485-7.

2. Oblik portala, a naročito karakterističan spoj dovratnika na usječenom nadvratniku ukazuju na ranosrednjovjekovni postanak, nipošto kasnije od 11. stoljeća.

3. Slogovna analiza pokazala je bliskost splitskog portala s pojedinim primjerima predromaničkih reljefa iz vizigotske i merovinške umjetnosti, pa bi se i s tog gledišta naš portal moglo datirati prije druge polovine 8. stoljeća.

4. Jedini povijesni podatak o tome, tj. opis preobražaja Jupiterova hrama Dioklecijanove palače u splitsku katedralu, vezuje južni portal uz djelovanje Ivana Ravenjanina. Iako je doba tog djelovanja u hrvatskoj historiografiji veoma prijeporno, valja napomenuti da su mnogi istraživači (kako oni raniji tako i oni iz najnovijeg doba) skloni pojavu i rad nadbiskupa Ivana vremenski svrstati oko druge polovine 7. ili početkom 8. stoljeća. Doba na koje, dakle, barem prema dijelu hrvatske historiografije, ukazuje povijesni podatak, u skladu je s datiranjem od kojeg se dolazi usporednim proučavanjem ukrasa portala.

5. Valja prihvatiti i ranije iznesenu pretpostavku prema kojoj bi Toma Arhidakon, pišući svoju Kroniku u 13. stoljeću, vjerojatno imao pouzdanije podatke da su kojim slučajem vrata probijena u njegovu stoljeću ili nešto malo prije toga (Karaman), a on ipak pripisuje taj ulaz prvom splitskom nadbiskupu koji je živio više od pet stoljeća ranije. Nisu, pak, primijećene nikakve naknadne pregradnje izvornog okvira koje bi ukazivale na zamjenu prvobitnog portala romaničkim ulomcima.

Sve navedeno dopušta da se do nekih novih čvršćih dokaza predloži druga polovina 7. ili početak 8. stoljeća kao moguće doba nastanka južnog portala splitske stolne crkve.

ON SOUTH PORTAL OF THE SPLIT CATHEDRAL

Tomislav Marasović

South portal of the Split Cathedral was dated to the 7th or 8th century by earlier scholars. But, in the early 20th century most of them dated it to Romanesque period, its lintel to the 12th and door-posts to the 13th centuries.

On the basis of analysis of construction, shape and decoration, and analogies with reliefs from earlier Pre-Romanesque period, the author suggests dating to the 7th and 8th centuries and comes to the following conclusions:

1. All parts of the portal which were made from earlier ancient pieces are an integral sculptural work with a decoration running from the lintel to the door-posts.

2. The form of the portal, and especially the execution with matched lintel suggests early Mediaeval origin, not later than 11th century.

3. Stylistic analysis reveals close parallels with Pre-Romanesque reliefs from Visigothic and Merovingian art before the second half of the 8th century.

4. The only historical data concerning this, that is, the description of the transformation of Jupiter's Temple into the Split Cathedral, links the south portal and the activity of John of Ravenna, the first Archbishop of Split. Although there are many controversies concerning the exact time of his activity, it should be pointed out that most scholars (both from earlier and most recent times) date Archbishop John to the late 7th or early 8th centuries. This is fully consistent with the dating suggested by stylistic analysis both of construction and decorations.

5. The earlier supposition should also be accepted for one more reason. If by any chance the door had been made in the 13th century when Thomas the Archdeacon was writing his *Historia Salonitana*, or somewhat earlier, Thomas might have had more reliable data. Yet, he attributed this door to the first Archbishop of Split. There are no traces of later rebuilding of the original door which might indicate that Romanesque fragments were built into it.

From all this it was possible to suggest the second half of the 7th or early 8th centuries as possible date of building the south portal of the Split Cathedral, at least until some new, more reliable data appeared.